

ДОСЛІДЖЕННЯ І ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ ГОЛОКОСТУ ПІД ЧАС ВІЙНИ РОСІЇ В УКРАЇНІ: ТЕНДЕНЦІЇ ТА ВИКЛИКИ

Широкомасштабна війна путінської РФ проти України одразу і суттєво змінила підходи до вивчення теми Голокосту [1, с.6]. Зокрема, насамперед це вплинуло на освітян, які фахово викладали історію Другої світової війни, історію Голокосту. Вчителі історії, студенти, науковці, викладачі вишів, ставши на захист країни зі зброєю в руках чи опинившись в евакуації, на прифронтових або навіть окупованих територіях, набули особистого досвіду уже цієї війни. За цих обставин вивчати і викладати історію Голокосту так, як ми це робили до 24 лютого 2022 р., більше неможливо. Бо на тлі масових злочинів, учинених російськими загарбниками проти цивільного населення в Україні, напрошуються нові аналогії, порівняння путінської Росії із тоталітарними режимами минулого і т. п. Тобто, ми почали думати над зміною парадигми. Адже неправильно і неможливо готувати навчальні посібники, тексти чи викладати історію Голокосту і при цьому робити вигляд, що ніби нічого не відбувається тепер, під час російської агресії та війни проти України.

Загалом процес викладання та дослідження історичної долі українських євреїв у добу панування націонал-соціалізму почався одразу після розпаду СРСР. Проте цей процес не можна маркувати як такий, що вже завершився. Очевидно, що є досягнення в царині гуманітарного та історичного знання в суверенній Україні, але багато викликів залишаються на порядку денному [2, с11].

Одна з причин такого становища стосовно вивчення історії Голокосту полягала у тому, що українці не мали власної держави і перебували під владою комуністичної диктатури.

Після пережитих жахів Другої світової війни українське і єврейське населення зіткнулися із латентним радянським антисемітизмом і українофобією в умовах системи, яка не заохочувала толерантність і правду. Радянська імперія правила підвладними народами колоніальними методами, нав'язуючи їм свою культуру і політику пам'яті. Це призвело, зокрема, до того, що навіть в єврейських родинях у період після Другої світової війни тема Голокосту замовчувалася. Виникала парадоксальна ситуація, коли офіційно ці теми були табуйовані, але єврейські та українські сім'ї і надалі залишалися носіями забороненої і при цьому звичай відмінної пам'яті. Після 1991 р. про ці теми нарешті стало можливо говорити, і про них заговорили. З єврейського боку, це були єврейські громади, які ставили пам'ятники жертвам Голокосту, збирали і публікували свідчення очевидців. Молода Українська держава, яка постала на уламках радянської імперії, не забороняла цю активність, але і не особливо підтримувала [3, с. 121–122]. Не спромігшися запропонувати суспільству сучасну модель інклюзивної культури пам'яті, вона залишила ці складні теми й, зокрема, тему Голокосту на відкуп суб'єктам громадянського суспільства, кожен з яких став опікуватися «своєю» пам'яттю. І навіть у сучасній Україні, де сформувався міцний консенсус щодо неприйнятності ксенофобії, державна історична політика все ще має проблеми із включенням єврейського наративу в загальноукраїнську історію. Очевидно, що для сучасної української історичної науки головним концептом у вивченні цієї проблематики був і залишається такий підхід: історія українського єврейства, в тому числі історія Голокосту на наших землях – це невід'ємна частина історії України, це наша історія.

Також важливим на сьогодні залишається питання українсько-єврейських взаємин. Після того, як євреї понад два тисячоліття тому втратили свою державність, єврейські мудреці виробили формулу виживання спільноти в умовах

діаспори. Остання вимагала приймати закони держави проживання як свій власний закон. Бути лояльним до держави, у якій ти живеш, не означає втрату своєї єврейської ідентичності. Євреям України важливо усвідомити, що людина одночасно є носієм декількох ідентичностей, і намагання стати свідомими українськими громадянами та брати участь у житті країни не ставить під сумнів їхню етнічну ідентичність. З іншого боку, українці повинні перестати боятися власної історії, визнавати і відверто говорити про помилки минулого. Формулою примирення, можливо, могла б стати відома сентенція «ми вибачаємо і просимо вибачення». Зрозуміло, що таке примирення не може бути легким, і досвід українсько-польського примирення на тлі дискусії щодо відповідальності українців за трагедію на Волині у 1943 р. є тому доказом. Обом нашим народам потрібно усвідомити свою відповідальність за пам'ять про минуле, визнати взаємні провини, поставити крапку і рухатися далі. Це потрібно ще й тому, щоб спільно дати відсіч ворогу, який напав на нас. Про те, що процес зближення українців та євреїв в Україні відбувається, свідчить і той факт, що сьогодні на фронті проти російських загарбників воює чимало представників єврейської спільноти. Причому, багато з них, як, наприклад, професор Максим Гон, роблять це добровільно [4, с.35]. Спільність долі українців і євреїв, як і схожість цінностей, які вони сповідують, стали ще очевиднішими на тлі тієї боротьби, яку ведуть нині українці та ізраїльтяни за власне існування та збереження своїх держав.

Уже зараз незаперечним видається факт, що дослідження і проблематика історії Голокосту матиме в поствоєнній Україні свою специфіку, відмінну від інших країн, де ця тема залишатиметься в переліку головних університетських курсів і де виходить неймовірно велика кількість публікацій. Про це потрібно буде дискутувати. Я впевнений, що українська еліта знайде відповідь і на цей виклик. На рівні парадигм і методології зміниться, очевидно, місце

розташування порівнюваних явищ. Якщо раніше характерні особливості Голокосту як безпрецедентного в попередній історії злочину виводилися внаслідок порівняння Голокосту із трагедіями минулого, то в українських умовах Голокост скоріш за все стане тим «еталонним» злочином проти людяності, з яким порівнюватимуться злочини путінського режиму і його армії, скоєні в Україні в наш час [5, с.11].

Також важливим залишається застосування світового досвіду вшанування пам'яті жертв Голокосту для комеморації сучасної російської війни проти України. Це питання є для нас справді дуже актуальним. Цивілізований світ за час, що пройшов після Голокосту, накопичив величезний досвід вшанування пам'яті його жертв. Набір комеморативних практик, який використовується при цьому, також дуже широкий. Це і музеї, такі, як, наприклад, у Вашингтоні, Єрусалимі чи Амстердамі, меморіали на кшталт Берлінського комплексу в пам'ять про знищених євреїв Європи тощо. Також не слід забувати і про документальні та дослідницькі центри, бази даних і т. п., які теж є формою збереження пам'яті. Насправді Україна вже давно застосовує світовий досвід комеморації Голокосту для увіковічнення пам'яті, наприклад, жертв Голодомору 1932–1933 рр. Зараз цей досвід знову може стати і вже стає у пригоді: опитування жителів Київської області, які пережили російську окупацію в 2022 р., проводилося на основі методик, відпрацьованих раніше на численних інтерв'ю зі свідками Голокосту. Правильно організований збір матеріалів про події сучасної війни, про її героїв, жертв серед цивільного населення тощо, а також використання сучасних мультимедійних технологій для її комеморації – це ще два важливі напрями, де може бути використаний досвід комеморації Голокосту [6, с. 120].

Під час російської війни проти України для дослідників з'явилася ще одна нова тенденція та одночасно виклик – відповідальне порівняння злочинів тоталітарних режимів минулого століття зі злочинами сучасного російського

політичного режиму. Небезпека сучасної злочинної російської ідеології – рашизму – для європейського простору, не лише для України як терену російської агресії, полягає у використанні давно сформованих кліше, зокрема – в уявленні «добрих» рис комунізму на тлі засудження нацизму як найбільшого світового зла. В цьому випадку ми звертаємося до теми про покаране й непокаране зло. Якщо над злочинами націонал-соціалізму відбувся міжнародний трибунал і ця ідеологія була засуджена як антилюдська та злочинна, носії цієї ідеології були марковані як ті, хто був звинувачений у злочинах проти людяності, то у випадку зі злочинами комунізму, зі злочинами сталінського режиму такого не відбулося.

В Україні культура пам'яті про жертви Другої світової війни має абсолютно протилежний сенс та зміст, на відміну від країни-агресорки. За роки державної суверенності України громадянське суспільство разом з державними інституціями повільно, але поступово створили культуру пам'яті про українських євреїв, жертв Голокосту. Це і меморіальні місця, вшанування пам'яті жертв масових убивств, учинених нацистами на нашій землі, це музейні експозиції, освітня і наукова робота. Загалом, сьогодні на теренах сучасної України дослідниками визначено близько 2000 місць масових поховань українських євреїв, що були вбиті нацистською окупаційною владою у 1941–1944 роках. Не менше ніж 1300 з цих місць саме за період суверенності України облаштовані, встановлені пам'ятні знаки, меморіали тощо [7, с.27].

У цьому зв'язку буде важливим навести приклад саме такого ставлення до збереження та вшанування пам'яті жертв Голокосту і, загалом, жертв Другої світової війни на українських землях.

До прикладу, у 2012 році міський голова Іванополя на Житомирщині відкривав пам'ятник убитим євреям і ромам. Себто два пам'ятники. В Іванополі жило 800 євреїв, і всі, хто був на той момент, усі були вбиті. Й роми там

були, осіли, їх усіх зібрали і вбили теж. Одна лишень жінка з Іванополя, єврейка, залишилася, це до питання про тотальність, Голокост, антисемітизм і про те, що не було ніяких варіантів. Ми маємо це пояснювати, коли кажемо про відмінності двох тоталітарних режимів. Тож за дослідженнями виходить, що там загинуло близько 80 ромів і 800 євреїв. Це приблизне по країні співвідношення, коли ми кажемо про вбивство цих спільнот під час нацизму. І от міський голова, на відкритті пам'ятника у 2019-му, тобто 5 років тому, казав: «Дивіться. Ось ми наших односельців повернули додому. Ми відкрили їм пам'ятник, ми нарешті вшанували їхню гідність, ми маємо пам'ятати про наших мертвих». Саме у цьому полягає різниця між нами, вона величезна: хоч би якими були, хоч би які внутрішні поділи ми мали, та ми інакші, ніж той ворог, що на нас нападає. Бо він ненавидить нас через те, що ми інакші, що поводимося по-іншому. Бо той молодий Іванопільський міський голова казав, що ми повернули пам'ять про них та їхню гідність. А тепер він каже, вшановуючи пам'ять жертв Другої світової війни, що це наша зброя проти російського агресора, який атакує нас. Таким чином, сьогодні вшанування пам'яті – це наша зброя проти Росії. Ми пам'ятаємо наших мертвих, ми сильні цим. Усе це неможливо було уявити в часи комуністичної диктатури на наших теренах. А диктаторський, тоталітарний режим сучасної Росії є логічним продовженням сталінського комуністичного режиму, який, як і його злочинні попередники, є за своєю суттю антиукраїнським і антисемітським, а загалом – просто ксенофобським. На початку повномасштабної війни це було яскраво продемонстровано самими російськими агресорами, коли протягом березня 2022 року російські ракети влучили спочатку на терени Бабиного Яру в Києві (1 березня, тоді загинуло п'ятеро людей, що були в цей час на території меморіалу), а потім ворожі ракети зруйнували знак Менори в Дробицькому Яру в Харкові (26 березня) [8].

В останнє десятиріччя російська пропаганда стала атакувати українську культуру пам'яті, і пам'ять про війну та Голокост зокрема, стала полем битви України з ненависним російським політичним режимом. Тут варто наголосити, що йдеться про так званий Меморіальний центр Голокосту Бабин Яр (МЦГБЯ). Проросійська фундація, підтримувана російськими фінансовими колами, що спонсорували Путіна і війну проти України, з'явилася на полі української культури і політики пам'яті у 2016 році [9]. Керівництво цієї фундації пропонує українському суспільству і Українській державі створити на теренах Бабиного Яру величезний Музей Голокосту, нав'язує власну концепцію такого музею і своє фінансування, ігноруючи думку й українських істориків, і української громадськості загалом, спираючись майже виключно на допомогу закордонних експертів. Таке ігнорування є, по суті, постколоніальним ставленням до України як до об'єкта, а не суб'єкта міжнародного права. Головною небезпекою в цій ситуації є те, що фінансування цієї фундації відбувається з Росії. Кошти на Музей Голокосту в Києві, на території Бабиного Яру, – це гроші російських олігархів, підконтрольних путінському режиму. Таким чином, у сучасних політичних умовах російської агресії та війни проти України концепція майбутнього меморіального простору і музею явно буде створюватись як антиукраїнська. З відкритих джерел уже відомий так званий історичний наратив цього Меморіального центру [10, с. 1-5] загальним обсягом 289 сторінок, двома десятками експертів-істориків, серед яких були тільки три українські. Зокрема, ключовим компонентом чи елементом наративу є тема Голокосту на території Радянського Союзу. Судячи з усього, європейський контекст історії Голокосту неважливий для авторів, адже Україна з їхньої перспективи бачиться однозначно частиною не європейського, а тільки радянського простору, а Червона Армія – єдиним і найголовнішим рятівником людства від нацистського геноциду.

Зрозуміло, що в такій концепції фактично не залишається місця для багатьох аспектів історичного контексту 1930–1950 років минулого століття на українських теренах, чим максимально ускладнюється аналіз і розуміння поведінки людей у екстремальних умовах сталінської і гітлерівської диктатур, взаємин суспільства і влади в цей період. Навпаки, потрібне розкриття таких тем, як злочини сталінського режиму, антисемітизм і українофобія радянської системи до війни, під час і після неї, радянсько-німецька співпраця 1939–1941 років, злочини обох режимів проти українців, євреїв, багатьох інших народів, складнощі українського націоналістичного підпілля, його негативні і позитивні сторони, порівняння з радянським комуністичним підпіллям тощо, за допомогою яких можна вибудовувати правдивий академічний, історичний дискурс, вивести наукову дискусію про трагічне минуле, зокрема про події Другої світової війни на землях України, з чорно-білого поля у площину, де знайдеться місце всім історичним відтінкам цього періоду, включаючи жахливі та суперечливі історичні сюжети. Зрозуміло, цій дивній фундації таких складнощів непотрібно, вони просто виконують ідеологічне замовлення своїх господарів, що фінансують цей Меморіальний центр з російських джерел. Отже, ситуація з побудовою музею на меморіальній території Бабиного Яру виходить з площини академічної і, власне, культури пам'яті про жертви в царину суспільну, зокрема, політико-ідеологічну.

Як уже зазначалося, історична і культурна пам'ять про минуле, зокрема про Другу світову війну, про жертви Голокосту є сьогодні полем битви з російським агресором, і програти його неможливо, тому що сучасна Російська Федерація намагається повернути суверенну України до Гулагу, до концентраційного табору, яким є вона сама. Не засудженість злочинів минулого, непокаране зло має тенденцію до повторення. Злочини проти цивільних на українських теренах – спадкоємність комуністичних і нацистських

злочинів. Чи буде Нюрнберг над Гулагом нарешті? Чи буде міжнародний трибунал над путінською Росією? Саме відсутність такого трибуналу над сталінськими злочинами і створила можливість появи сучасної агресивної і загарбницької Росії [11].

Також, на мій погляд, напрошується порівняння з поведінкою злочинців у роки Другої світової війни і тепер, під час російської війни проти нас. Це цілком соціальні, звичайні члени суспільства (сталінського СРСР, гітлерівської Німеччини, путінської Росії...) з доволі звичайним набором цінностей чи, скоріше, те, що вони вважали цінностями (гарно одягатись, отримувати гроші, любити будинки, автівки...). І цей набір нормальних цінностей не заважав таким звичайним людям кожного дня (певний період свого життя) працювати комендантом табору смерті Аушвіц і відправляти тисячі людей – жінок, чоловіків, дітей у газові камери чи щоденно нажимати кнопки в своєму сучасному, російському, бойовому, смертоносному літаку і відправляти ракети і бомби на українські міста, де під цими ракетами і бомбами щодня гинуть жінки, чоловіки, діти. Після такої «роботи» і нацистський офіцер-комендант, і російський офіцер-льотчик поверталися щоразу додому, переодягалися в цивільне і читали книжки (у випадку з російським льотчиком я не впевнений) на ніч своїм дітям, яких вони, можливо, і любили. Виходить так, що за майже 80 років, що минули від знищення табору смерті Аушвіц, що був створений нацистами в польському містечку Освенцим, нічого не змінилося – складається враження, що зі звичайної людини можна створити звичайного вбивцю, особливо в умовах диктатури і тоталітаризму. Уроки історії, в усякому разі у випадку з Росією, на жаль, цьому запобігти не можуть. Варто було тільки пообіцяти німцям тоді, понад 80 років тому, «життєвий простір» на європейському Сході та можливість займатися фермерством чи росіянам сьогодні безкоштовні пральні машини і квартири в Маріуполі – і все

знову стає можливим, і знову кінець людини відбувається прямо на очах усіх.

Ще один важливий виклик, перед яким опинилися українські науковці та освітяни, що займаються студіями та викладанням історії нацистського окупаційного режиму, злочинів проти європейських євреїв, зокрема. Виклик, про який уже побіжно було згадано вище. Як викладати історію Голокосту після 24 лютого 2022 року? Що з нашим словником під час війни? Запозичення термінів, категоріального апарату з контексту історії Другої світової війни та інше. До прикладу. На початку 2022 року Український центр вивчення історії Голокосту планував освітню подорож для вчителів історії до музею та освітнього центру на місці колишнього табору Аушвіц. Наприкінці березня 2022 року мій колега – молодий український учитель історії з Маріуполя у відповідь на мій лист, що така поїздка до меморіалу в Аушвіцу відкладається з причини повномасштабної війни, відповів: «Мені вже ця подорож не потрібна, у мене тут, у Маріуполі, вже Аушвіц»... Тому за ці два роки процес викладання історії Голокосту в Україні змінився. Сьогодні перед нами в аудиторії, де читаються лекції з екстремального насильства часів Другої світової війни, стратегії виживання в гетто і т. д., сидять колеги, які самі прямо зараз, під час російської агресії і війни проти України, пережили жахи бомбардувань, втрати близьких, життя в окупації. Тому тільки у відповідальному та фаховому порівнянні злочинів диктаторських режимів та долі жертв ми можемо сьогодні говорити про таку проблематику. І, можливо, брати з неї уроки. Хоча це доволі складно, як доводить історичний досвід людських суспільств.

Уже тепер очевидно, що ця війна показала нам і всьому світу, що Україна має свою власну політичну (державну, національну, громадянську – А. П.) суб'єктність, за яку прямо зараз ми платимо життям наших громадян, і тому в російський концтабір уже ніколи не повернемося. І в царині

історичної пам'яті про минувшину також. Як зазначає відомий український учений Микола Рябчук, Україна виборола право на здобуття свого власного голосу у світі. Війна росіян та їхня агресія проти України остаточно запустила процес демонтажу російської імперської спадщини в Україні та за її межами – у ментальних і мовних кліше, в академічних програмах, у механізмах продукції та поширення знань. Оскільки всяка колоніальна влада, пише М. Рябчук, позбавляє підкорені нації політичної суб'єктності, культурної вітальності та психологічної впевненості в собі, то головна мета й водночас засіб національного визволення полягає у відновленні власного голосу, досягненні політичної суб'єктності й утвердженні геополітичної присутності поза колоніальними «сферами впливу» [12]. На мою думку, це має відбуватись і вже відбувається в усіх царинах українського життя, зокрема і у сфері історичної політики та історичної культури пам'яті. І тут важливо, щоб чинна українська влада беззастережно була на боці українського суспільства і громадян, які нині боронять власну країну від московського ворога в усіх сенсах і потребують чесного поводження з боку влади, щирої підтримки тих, хто на цей момент має від суспільства мандат на владу, яка може бути у нас в Україні лише демократичною і патріотичною.

Україна у минулому столітті потерпала від тоталітаризму – як від комуністичного, так і від нацистського: і Голодомор, і депортація кримських татар, і геноцид ромів, і Биківня, і Голокост євреїв. А тепер ми відбиваємося від такого самого жажливого ворога. Рашизм має багато ознак, що свідчать про його спадкоємність від комунізму, але також є очевидною його спорідненість зі злочинним режимом націонал-соціалізму.

Джерела і література

1. Бобров, В. О. (Ред.). (2022). Як говорити про Голокост після 24 лютого 2022 року. Рекомендації для вчителів: електронне видання. Київ: Український центр вивчення історії Голокосту. https://holocaust.kyiv.ua/Other/details/yak_gov_hol2022?objId=2022
2. Подольський, А. Ю. (2020). Місця пам'яті та пам'ятники жертвам Голокосту та геноциду ромів в Україні: радянський спадок та виклики сьогодення. У Дорогами пам'яті: як організувати меморіальні візити до місць масових поховань (з досвіду проєкту «Захистимо пам'ять») (с. 9–28). Київ: Український центр вивчення історії Голокосту.
3. Подольський, А. Ю. (2022). Збереження пам'яті про жертви Бабиного Яру: меморіальні контексти та політичні виклики сучасності. Політичні дослідження, 1(3), 121–137.
4. Гон, М. (2024). Пульсація сьогоденішньої днини. Часопис «Критика», 1–2, 34–39.
5. Бобров, В. О. (Ред.). (2022). Як говорити про Голокост після 24 лютого 2022 року. Рекомендації для вчителів: електронне видання. Київ: Український центр вивчення історії Голокосту. https://holocaust.kyiv.ua/Other/details/yak_gov_hol2022?objId=2022
6. Подольський, А. Ю. (2021). Місця пам'яті жертвам Голокосту в Україні: тоталітарна спадщина та історико-політичні виклики сьогодення. Політичні дослідження, 1, 106–122.
7. Дорогами пам'яті. Як організувати меморіальні візити до місць масових поховань (з досвіду проєкту «Захистимо пам'ять»): Методичний посібник. (2020). Київ: Український центр вивчення історії Голокосту.
8. Подольський, А. Ю. (2022, Березень 02). Обстріл Бабиного Яру: спадкоємність від Гітлера через Сталіна до Путіна – український історик. Радіо Свобода. <https://www.radiosvoboda.org/a/babyn-yar-obstril-voennyzlochyn/31732396.html>

9. Нахманович, В. Р. (2016, Травень 05). Бабин Яр як плацдарм для «руського мира». «Українська держава в особі Президента України має взяти на себе реальну відповідальність за комплексне розв'язання проблеми довкола Меморіалу Голокосту». День. <https://day.kyiv.ua/uk/article/den-planetysvitovidyskusiyi/babyn-yar-yak-placdarm-dlya-russkogo-myra>

10. Беркоф, К. (2016). Історичний наратив Меморіального центру Голокосту Бабин Яр. МЦГБЯ. <http://babynyar.org/byhmc-news/posts/news/u-verhovnijradiprezentuvaili-konsepciu-memorialnogo-centru-golokostu-babin-ar>

11. Якубова, Л. Д. (2022, Березень 19). Анатомія расизму. Український тиждень. <https://tyzhden.ua/anatomiia-rashyzmu/>

12. Рябчук, М. Ю. (2024, Лютий 29). Україна: здобуття голосу. ІПіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України. <https://ipiend.gov.ua/novyny/dopovid-namizhnarodnij-konferentsii-u-jokohami>

Anatolii Podolskyi

Research and Teaching Holocaust History in Ukraine: challenges during modern war

This article devoted problems of the Holocaust Studies in Ukraine during wartime. With the beginning of the full-scale invasion of Ukraine by the Russian aggressor, Holocaust historians faced challenges of a conceptual and methodological nature. The large-scale war of Putin's Russian Federation against Ukraine immediately and significantly changed approaches to studying the topic of the Holocaust. In particular, this primarily affected educators who professionally taught the history of World War II and the history of the Holocaust.

Keywords: full-scale war, Holocaust history, World War II, Holocaust history research, teaching Holocaust history.